

О. І. Трохимець,
аспірант, Класичний приватний університет

ТРАНСФОРМАЦІЯ СПРИЙНЯТТЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Стаття присвячена дослідженню трансформації та сприйняття вищої освіти. Підходи щодо розуміння вищої освіти та порівняльна характеристики різних освітніх систем наведені у статті.

The article is devoted to the research of transformation and perception of higher education. Approaches to the understanding of higher education and comparative characteristics of different education systems are given in the article.

Ключові слова: вища освіта, транскордонна освіта, структурний підхід, модель навчання, інтелектуальний капітал, спеціаліст, професійна діагностика.

ВСТУП

Багато істориків вважають, що промислова революція, що почалася в XIX столітті, набрала темп лише завдяки реформам в системах освіти країн світу. У більшості європейських країн і в Північній Америці безкоштовна початкова освіта з'явилася близько 200 років тому і стала масовою лише в кінці XIX століття. На початку XX століття у малоімущих з'явилися шанси безкоштовно здобути вищу освіту. При цьому за межами Європи і Північної Америки формально (тобто, з європейської точки зору) освічених людей було мало. Виявлено зв'язок між розповсюдженням освіти в різних країнах світу і початком економічного зростання і встановив, що, як правило, після проведення освітньої реформи потрібно 25—30 років, щоб в тій або іншій країні почала помітно зростати економіка.

Людський капітал створюється і нарощується, головним чином, за допомогою освіти і навчання, завдяки чому підвищується економічна продуктивність людини, тобто він може більше заробляти.

Підготовка спеціалістів все більше відповідає потребам суспільства у формуванні нового, сучасного типу мислення у фахівців та їхнього положення на ринку праці. Процес трансформації вищої освіти та причини цього явища розглянуто у роботах таких вчених як Зінов'єв І. [4] та Колот А. [8]. Основні моделі підготовки спеціалістів наведені у роботі Корсака К. [10]. Інтелектуальний капітал показано у дослідженнях Чухно А. [12], Кір'яна Т. [7], Кендюхова О. [6]. Але, незважаючи на дослідження, питання щодо розвитку вищої освіти та її розуміння в різні періоди потребують подальшого дослідження.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Мета статті — розкрити трансформацію сприйняття вищої освіти та визначити причини, що призвели до змін розуміння вищої освіти.

РЕЗУЛЬТАТИ

Генезис розвитку системи підготовки фахівців — а саме сприйняття і погляду на вищу освіту — необхідно розглядати з визначення інтелектуального капіта-

лу. Сутність категорії "інтелектуальний капітал" і інтелектуальний потенціал вчені почали розглядати тільки наприкінці XX століття. Проте проблемою оцінки інвестицій в інтелектуальний потенціал людини і суспільства дослідники зацікавилися в період формування економіки як науки.

У XVII в. У. Петті [6] висловив положення про цінності трудових навичок населення в національному багатстві держави. Розвиток даної теорії знайшов своє відображення в роботах А. Сміта [6], що доповнив теорію, включивши знання в класифікацію основного капіталу суспільства.

У світовій практиці вперше ужив термін "інтелектуальний капітал" Дж. Геллбрейт [6] у 1969 році. Але з методологічної позиції інтелектуальний капітал і інтелектуальний потенціал почали розглядати з 90-х років XX століття. Значний внесок у розвиток даного питання внесли такі вчені-практики як Т. Стюарт, Р. Солоу, Д. Кендрік, Т. Форт'юн, Л. Едвінссон та ін., ще раз доводячи взаємозв'язок між знаннями, майбутніми можливостями і їхньою ринковою вартістю. Система формування і розвитку фахівців економічного профілю проходила свої історичні етапи розвитку, поступово трансформувалась в сучасну систему.

Згідно з К. Корсаком [10] виділяють 6 основних моделей підготовки фахівців, які, так або інакше, успадковують більшість країн світу (табл. 1).

Наймолодшими та відмінними від інших систем є японська та радянська системи освіти. В них присутня висока концентрація державних ресурсів. Важливою відмінністю у всіх представлених моделей є вимоги до цілей діяльності вищих навчальних закладів. В німецькій моделі цінувалася слухняність, у французькій вважалося, що ко-

Таблиця 1. Шість основних моделей підготовки спеціалістів

Характеристики	Моделі систем навчання					
	Пруська	Французька	Англійська	Американська	Японська	Радянська
Період формування	1742-1820	1791-1870	1820-1904	1840-1910	1868-1890	1917-1935
Ідеал	Лояльний громадянин	Технічна еліта	Освічений джентльмен	Безперервний розвиток особистості	Компетентний внесок в групу	Захисник комунізму
Стиль управління	Авіокарпатський	Авторитарний	Лідерство	Менеджмент	Кооперація	Тоталітарний
Вартість навчання	Прийнятна	Прийнятна	Висока	Різна	Прийнятна	Держава
Джерело фінансування	Місцева влада (землі)	Держава (або церква)	Оплата за навчання	Місцеві податки	Держава	Держава

жен повинен отримати лише те, на що заслуговує. Найбільш демократичною вважається американська модель.

Важливу роль в формуванні та становленні конкурентоздатності спеціалістів та топ-менеджерів відіграє той час, коли вони навчалися у вищому навчальному закладі. До факторів, які впливають на процес формування конкурентоспроможності спеціалістів, слід віднести наступні показники: рівень розвитку: бажання пізнати більше, увага, розвиток особистості, послідовність мислення — логічний порядок, словниковий запас; рівень інтернальності — в сфері міжособових та сімейних стосунків, невдач, в сфері здоров'я; сила характеру — вольова особистість.

До основних показників конкурентоспроможності спеціалістів також слід включити "професійні" характеристики: професійну спрямованість, високий рівень розвитку ділових якостей та стилю спілкування, емоційний баланс, наявність та вдале застосування організаторських здібностей, опанування мистецтвом комунікації. Важливу роль відіграє система практик студентів: ознайомча, навчальна, виробнича та переддипломна. У країнах СНД до таких практик розроблено формальний підхід. Студенти на практиках не набувають практичних навичок, а тільки отримують документацію, необхідну для написання звіту.

При формуванні майбутніх спеціалістів необхідно реалізувати наступні психологічні умови: засвоєння основних знань з напрямку "конкурентоспроможність спеціалістів, розуміння майбутніх спеціалістами актуальності наявності явища "конкурентоздатності" та формування вмін та навичок, необхідних для їх майбутньої професійної діяльності. До складу дисциплін, які сприятимуть формуванню та в подальшому розвитку як ділових якостей, так і професійних навичок, необхідно включити предмети поглибленого вивчення конкурентоспроможності спеціаліста.

Сприйняття вищої освіти залежало від типу суспільству. Різним періодам притаманно різні форми суспільства: індустріальне суспільство — фізичний капітал; постіндустріальне суспільство — більше половини ВВП займає виробництво; "інформаційне суспільство" — розвиток інформаційної техніки; інформація набуває глобального характеру; людський капітал [4]; "економіка знань" (термін "Економіка знань", введений у науковий обіг у 1962 році Ф. Махлупом) — це економіка, що створює, поширює, використовує знання для забезпечення свого зростання й конкурентоспроможності [8].

Аналіз щодо змісту основних підходів щодо розуміння вищої освіти відображає основні етапи її трансформації

(табл. 2).

Під "змістом освіти" розуміють типи діяльності, які повинна опанувати людина, необхідні знання про світ, а також знання про способи отримання цих знань.

За типами діяльності "зміст освіти" включає рішення науково-дослідних, художніх, конструкторсько-технологічних (проектних) і практичних задач, а також діяльність за рішенням етичних завдань: визначення відношення до іншої людини (розуміння цінності іншої людини), визначення відношення до себе (розуміння власної цінності), визначення відношення до культури.

Спостерігається взаємопроникнення різних наук, виникають нові комплексні дисципліни, що охоплюють надзвичайно широке коло явищ, що відбуваються в природі і суспільстві.

З двох розглянутих тенденцій — диференціація і інтеграція, в змісті вищої освіти більш простежується інтеграція. Зміст освіти, що існує сьогодні, орієнтований головним чином на отримання відомостей, кількість яких з необхідністю росте.

Розумінню вищої освіти притаманні різні підходи, кожен з яких має свої позитивні та негативні сторони. Але, без сумніву, внесок розробників цих підходів у поняття

Таблиця 2. Підходи до розуміння вищої освіти

Підходи	Розробники	Основа підходу	Сутність підходу	Недоліки
Енциклопедичний	Фрідріх Герbart, Влосконалли: Т. Циллер, Ф. Дерпфельд, В. Рейн	Дидактична система	Розповсюджений у XX ст. у країнах СРСР. Виховне навчання, головною цінністю якого є не стільки в передачі студентам знань, скільки згрупування цих знань для виховання почуттів студентів та волі. Навчання — інтелектуальний процес. Ефективність навчання залежить від правильного розподілу змісту на послідовні частини та процес навчання: підготовка, викладення, узгодження, узагальнення, використання.	Обмеження самостійності студентів, підпорядкування процесу навчання жорсткому формалізму, наяв'язування викладачів форми та методів проведення лекцій, семінарських та практичних занять.
Структурний	К. Сосницький	Структурність, сучасність, життєвість, логічність	Розповсюджений в даний час в західних країнах. Подолання протистоянь між стрімким розвитком науки, досягнення якої повинні бути відображені у програмах та перевантаженням самих програм. В програмах повинні відобразитися як систематичні знання в межах окремих дисциплін, так і система науки в цілому.	Відсутність виділення керівних ідей при відборі змісту; недостатня увага питанням світосприйняття.
Проблемно-комплексний	Б. Суходольський	Необхідність інтеграції різних предметів	Зміст освіти повинен складати актуальні проблеми науки, техніки, економіки. Більше уваги на пізнання дійсності.	Не має на меті забезпечити професійної підготовки студентів. Певні труднощі у викладанні, оскільки викладачі здебільшого є фахівцями вузького профілю.
Прогресивістський	Джон Дьюї XIX – XX ст.	Освіта як процес дослідження. Дидактична система	Розповсюджений на початку XX ст. у США, активізація у 60-х роках XX ст. Пізнання є засобом подолання труднощів та вирішення проблем, з якими він має справу протягом життя. Освіта несе не тільки інтелектуальний характер, а й охоплює почуття, волю, індивідуальну та суспільну діяльність. Максимальна свобода студентам. Впровадження рольових ігор, формування практичних навичок в ході вирішення проблем.	Основна увага не на отримання спеціальності, а на розвиток інтересу до праці та формуванню соціальної відповідальності
Диалогічний	В.С. Біблер	Наука та освіта – як феномен культури	Основна увага – фундаментальним наукам.	Не забезпечує глибокого розуміння науки
Формальний	Е. Шмідт	Філософія І. Канта та ідеї Песталоцци	Освіта розглядається тільки як засіб розвитку здібностей та пізнавальних інтересів студентів. Перенесення вмінь з формальних дисциплін на всі інші.	В програмах відображають тільки інструментальні предмети, та не розглядаються надбання з інших сфер.
Екземплярський	Г. Шейерлем	Дидактична система. Принципи синергетики, «генеративне навколишнє середовище»	Розглядають головну проблему змісту освіти як проблему виділення протистояння між необхідністю скорочення обсягу та необхідністю зберегти багатий образ світу. Пропонують: - освіту за прикладом; не послідовне викладення матеріалу, а тільки окремі теми.	Неможливість засвоєння багатьох предметів.
Спиритистичний		Універсальна еволюційна картина світу	Сучасне інформаційне суспільство Від поняття знати-вміти-навички перехід до проекту, сценарію. Тобто стирається межа між суспільно науковим та гуманітарним знанням. «Навчання протягом життя».	

розуміння вищої освіти не можна недооцінювати.

У ХХ столітті починається процес глобалізації вищої освіти, який має наступні тенденції:

— уніфікація освітнього контенту в міжнародному масштабі, яка викликана об'єктивними потребами ринку праці,

— необхідність збільшення освітнього терміналу в трудовому житті працівника як наслідок зміни вимог до якісних характеристик,

— необхідність збільшення значущості частки інтелектуальних функцій в процесі праці.

У межах процесу глобалізації система освіти в даний час в багатьох держав СНД складається як багатоступенева і знаходить все більше прихильників, оскільки дозволяє навчальним закладам швидко та гнучко реагувати на запити економіки, надає викладацькому складу широкі можливості для конструювання освітніх програм, що реалізують реальну спадкоємність змісту освіти різних структурних навчальних закладів. Нова парадигма освіти, що розробляється, направлена на вирішення існуючих протиріччя традиційної системи і орієнтована на забезпечення розвитку сутнісних сил особи, свободу вибору індивідуальної освітньої траєкторії, оволодіння особою творчими способами діяльності.

Зміст вищезгаданих тенденцій притаманний системам освіти (табл. 3).

Зрозуміло, що межі між системами не є чіткими (табл. 3). Розглядаючи властивості вказаних систем, їм дають такі визначення:

Багатоступінчаста система — це сукупність професійноосвітніх програм, які відрізняються рівнями кваліфікації, що набувають при навчанні за одним напрямом діяльності або одній галузі господарства, що мають головним завданням вузькопрофесійну підготовку і що забезпечують зростання професійної кваліфікації при переході від одного ступеня до наступного. Вища освіта виступає як неподільний єдиний ступінь.

Монорівнева система вищої освіти — це сукупність

одноетапних уніфікованих освітньо-професійних програм, орієнтованих на масову підготовку фахівців з вищою професійною освітою.

Багаторівнева система вищої освіти — це сукупність послідовностей, кожна з яких складена з наступних освітньо-професійних програм з різко посиленним освітнім компонентом на I—II рівнях і множинністю програм професійної підготовки на основі однієї базової освіти. Перехід з одного рівня на наступний характеризує ступінь освіти. Особливість багаторівневої освіти — поява різних освітніх завдань на різних ступенях підготовки

На всіх етапах найважливіше завдання — формування творчого мислення і умов для самореалізації.

Перша ступінь — активізація традиційних видів учебної діяльності (проблемні і "безконспектні" лекції, лекції-прес-конференції, а також семінари-діалоги, семінари на ролевій основі тощо).

Друга ступінь — активізація інформаційних технологій навчання; різноманітність їх і проблема як на аудиторних заняттях, так і в ході самостійної роботи студентів (комп'ютери, кінофільми, телебачення тощо). Одночасно необхідні методи активного навчання.

Третя ступінь — контекстний підхід, для застосування навичок і умінь в рішенні квазіпрофесійних задач. Широке використання активних (включаючи ділові ігри і ігрове проєктування) і інформаційних технологій навчання. Підготовка магістрів — заняття з елементами досліджень, участь в реальних ділових іграх (інноваційні, проблемно-ділові, організаційно-виробничі).

Рік від року населення світу стає більш освіченим. За оцінками ООН, за минулі десятиліття світ досяг значних успіхів в боротьбі з безграмотністю. Якщо в 1960 році 36% населення світу не мало навіть базової освіти, то у 2000 році його кількість зменшилася до 25%, не дивлячись на те, що населення світу за цей же період часу виросло удвічі (з 3 млрд до 6 млрд). В індустріально розвинених країнах безграмотні складають не більше 1—2%.

Організація економічного співробітництва і розвитку (Organisation for Economic Co-operation and Development) регулярно публікує доповіді про тенденції у сфері освіти в індустріально розвинених країнах світу. Згідно з цими дослідженнями, все більше людей здобувають вищу освіту. В середньому 32% працездатних людей (вікова категорія 25—65 років) в розвинених країнах нині мають закінчену вищу освіту. Найбільш значна частка людей з вищою освітою в Канаді (43%), США (38%) і Японії (36%), а найменше — в Мексиці (6%), Туреччині і Португалії (по 9%). В таких державах, як, наприклад, Данія, Польща, Австралія, Фінляндія до 40% всіх молодих людей закінчують вищі навчальні заклади. При цьому, в економічно розвинених країнах більше 90% фінансування установ системи освіти відбувається за рахунок держави.

Виключенням є лише сфера вищої освіти. Так, приватні джерела фінансування (плата за навчання, гранти тощо) складають 80%

Таблиця 3. Порівняльна характеристика різних систем освіти

Характер критеріїв	Багатоступенева система	Монорівнева система	Багаторівнева система
Для держави	Економія коштів. Швидке задоволення держзамовлення на фахівців	Централізоване управління освітньою системою. Плановість випуску фахівців. Реалізація держзамовлення з кроком в 5 років	Можливість заповнення соціальних ніш фахівцями відповідного рівня. Швидке реагування на запити держави
Для суспільства	Швидке підвищення професійного рівня населення (через швидку підготовку професіоналів середньої ланки)	Високий культурний рівень населення. Стабільність освітньої системи. Масова підготовка професіоналів-вику навців	Високий культурний загально-освітній рівень населення. Формування мобільних членів суспільства. Отримання необхідних фахівців в короткі терміни
Для особистості	Наявність коротких етапів при досягненні професійного зростання, близькі цілі	Чітка орієнтація на професію, визначеність в майбутньому	Вибір власної траєкторії освіти. Можливість отримання багатопрофільної профпідготовки. Здатність до безперервної освіти
Для навчальних закладів (ВНЗ)	Розвинена мережа вечірнього і заочного навчання. Хороша підготовленість студентів до практичних завдань, пов'язаних з майбутньою діяльністю	Уніфікована підготовка по термінах. Жорстка регламентація всього навчального процесу (програм, навчальних планів і т.д.)	Свобода формування навчального процесу у вузі, можливість максимальної реалізації науково-педагогічного потенціалу вузу, врахування його специфіки. Толерантність системи до новацій
Співвідношення між компонентами навчання	Професійний компонент домінує над освітнім	Професійний компонент домінує над освітнім	Освітній фундаментальний компонент домінує над професійним (на I - II рівнях)
Основні недоліки	Низький загальноосвітній рівень. Вузька спрямованість професійної підготовки. Фахівці з репродуктивним відтворенням інформації	Велика тривалість освітнього етапу. Слабкий облік потреб особи. Слабо розвинені здібності до творчої роботи, до самоосвіти. Формування іждивенської настроєної особи і конформізму. Повільна реакція на зміну запитів суспільства.	Можлива зайва децентралізація системи освіти. Потенційна можливість зниження рівня освіти шляхом "економії" за рахунок паралельної підготовки бакалавра і фахівця. Відсутність розробленого механізму, переходу з однієї освітньої програми на іншу (між II і III рівнями)

бюджетів університетів Південної Кореї, 50% бюджетів ВНЗ США, Японії і Австралії. У Данії, Фінляндії, Греції і Норвегії Виши лише на 4% фінансуються за рахунок приватних засобів. Фахівці ОЕСР підкреслюють, що чим вище рівень освіти в країні — тим більше ВВП і показники економічного розвитку, довше тривалість життя і краще здоров'я населення. За їх даними, збільшення тривалості навчання на 1 рік дозволяє підвищити ВВП на 3—6%.

Артур Меддісон (Arthur Maddison), автор дослідження "Динамічні сили капіталістичного розвитку" (Dynamic Forces of Capitalist Development) встановив, що чим вище частка освічених людей в чисельності населення країни, тим вище темпи економічного зростання. Він також вивів залежність, згідно якої збільшення асигнувань на освіту на 1% веде до збільшення валового внутрішнього продукту країни на 0,35%.

За даними дослідження Всесвітнього Банку / World Bank, проведеного в 2004 році (був проаналізований досвід 92 країн світу в період з 1960 по 2000 рік), збільшення тривалості термінів навчання населення країни на 20% забезпечує 0.15% зростання економіки даної держави.

Лідуючі позиції за рівнем освіти дорослого населення займають три країни — США, Норвегія, Ізраїль, в яких 30% населення у віці 25-64 року мають закінчену вищу освіту. Росія, що займала в 2002 році 7-е місце, в 2005 році поступилася своїми позиціями ще чотирьом країнам, розділивши 11—13-і місця з Великобританією і Швецією [2].

У дванадцяти країнах приріст частки дорослого населення з вищою освітою складає від 3 до 6%, з них десять — країни І групи: 6% — Ісландія, Данія, Нідерланди; 5% — Нова Зеландія, Польща, Люксембург, Корея; 4% — Ізраїль; 3% — Швеція, Австралія.

У II групі країн динамічно розвивається Португалія (6%). Сполучені Штати збільшили свій показник всього на 1%.

З роками змінюються і складові вищої освіти. З 90-х років ХХ ст. особливого значення набула транскордонна освіта (ТКО). Це стає можливим завдяки новітнім інформаційним технологіям, та сприяє конкуренції на світовому ринку вищої освіти. Попит на вищу освіту щорічно зростає на 6%, а попит на транскордонну освіту випереджає. Загальна чисельність студентів у світі складала в 1960 році 13 млн осіб, в 2003 році — 110 млн осіб [3], а у 2005 році — до 160 млн [12]. Іноземну освіту у всіх її формах отримували 2,7 млн студентів у 2005 році [13], у 2025 році очікується 7,2—7,3 млн осіб [5].

Розвиток ТКО і зростання міжнародної академічної мобільності дозволяють розглядати вищу освіту не тільки як вид суспільних послуг, але і як важливий сегмент міжнародної торгівлі. Встановлено, що не менше 75% експорту за допомогою ТКО здійснюється у формі франчайзингу освітніх програм зарубіжними філіалами вузів і представництвами інститутів дистанційної освіти. Валідація, зарубіжний кампус і корпоративні освітні підрозділи — інші найбільш використовувані організаційно-правові форми надання транснаціональної освіти. Освітні програми ТКО здійснюються в традиційній версії, віртуально і в комбінованих варіантах.

Сформувався основні напрями розвитку ТКО. До них в першу чергу відноситься бізнес-освіта, що включає МВА. Далі йдуть інформаційні технології і комп'ютерні науки, а також вивчення найбільш поширених мов. Найбільша ефективність ТКО досягається в неуніверситетській освіті виключно прикладного характеру, особливо в навчанні протягом життя.

ВИСНОВКИ

1. Причини та ознаки розвитку вищої освіти призвели до того, що у ХХІ ст. головною цінністю — є освічена лю-

дина, інтелектуально розвинена, яка здатна створювати та використовувати свої знання. Основна причина трансформації вищої освіти — потреба у конкурентоспроможних спеціалістах, затребуваних як на національному, так і на міжнародному ринках праці.

2. Згідно різних підходів розуміння вищої освіти основним в її розумінні залишається значущість інтелектуального капіталу.

Вища освіта як і раніше сприймається як престижне, таке, що дозволяє знайти хорошу і високооплачувану роботу ("без вищої освіти — нікуди"). Важливі чинники вибору — і можливість самовдосконалення, розвитку особи ("щоб був інтелектуальний розвиток"). Разом з тим, деякі молоді люди схильні вибирати вищу освіту скоріше за інерцією, ніж раціонально.

У багатьох країнах, переважно в СНД, здобування вищої освіти пов'язане не з професійною установкою, а з бажанням знайти відповідний соціальний статус, який би давав можливість подальшого життєвого самовизначення.

3. Серед чинників, що визначають розвиток систем вищої освіти в світі, значне місце посідають процеси глобалізації, лібералізації і інтернаціоналізації. Центральну роль відігравала освіта, яка і готувала фундаментальний потенціал розвитку глобалізації. Освіта стає трансграничною і завдяки застосуванню вузами найбільш розвинених країн різноманітних способів просування за кордоном власних навчальних програм в традиційній формі, в першу чергу шляхом створення представництв, філіалів і навіть кампусів.

Література:

1. Бородіна О. Людський капітал як основне джерело економічного зростання // Економіка України. — 2003. — №7. — С. 48—53.
 2. Доповідь Про світовий розвиток — 2007: доповідь Всесвітнього банку. — М., 2007. — С. 322—323.
 3. Задорожнюк І.Е. Перекресток на пути России к обществу знаний // Экономика образования. — 2006. — № 4. — С. 5.
 4. Зиновьев И.Ф. Формирование и реализация кадрового экономического потенциала в аграрной сфере. Монография. — Симферополь: ЧП "Предприятие Феникс", 2008. — 407с.
 5. Каленюк І. Вища освіта в сучасному глобальному середовищі // Вища школа. — 2008. — № 9. — С. 55—62.
 6. Кендюхов О. Гносеологія інтелектуального капіталу // Економіка України. — 2003. — № 4. — С. 28—33.
 7. Кір'ян Т. Людський капітал в історії економічної думки // Економіка України. — 2008. — № 9. — С. 64—73.
 8. Колот А. Трансформація чинників розвитку вищої освіти: причина, природа, змістові характеристики // Вища школа. — 2008. — № 1. — С. 47—55.
 9. Кольчугина К. Синергия образования и науки как инновационный ресурс // Мировая экономика и международные отношения. — 2008. — № 10. — С. 84—92.
 10. Корсак К. Про міфологічність поняття "освіта" // Науковий світ. — 2009. — № 4. — С. 2—5.
 11. Селезнев Н.А. Размышления о качестве образования: международный аспект // Высшее образование сегодня. — 2004. — № 4. — С. 36.
 12. Чухно А. Інтелектуальний капітал: сутність форми і закономірності розвитку // Економіка України. — 2006. — № 11. — С. 48—55.
 13. Education at a glance // <http://www.oecd.org>
- Стаття надійшла до редакції 10.07.2009 р.